

- 1961, Institut für Gesellschaftswissenschaften beim Zentralkomitee der SED i Geschichtsmethodiker des Institutes der Universität Rostock, pod red. Stephana Doernberga.
- 1965, cz. 1, dane jw.
- 1972, wyd. II podr. z 1971 r. Deutsches Institut für Zeitgeschichte, pod red. Stephana Doernberga.
- 1987, wyd. V podr. z 1985 r. pod red. Rudolfa Dana i Horsta Diere.
- 1989, Parteihochschule Karl-Marx beim ZK der SED Berlin, pod red. Götza Dickmanna.

Elke Vagts

Tłumaczenie: Michał Tomaszewski

PRZEKSZTAŁCENIA OBRAZU POLAKÓW W PODRĘCZNIKACH SZKOLNYCH RFN W LATACH 1949-1991¹

Wprowadzenie

Celem tego opracowania jest przede wszystkim przedstawienie wyników badań, zatem ograniczę się w tym miejscu do jedynie niewielu uwag na temat pojęcia „obraz Polaków”, metodyki badań i struktury pracy. Jako „obraz” danego społeczeństwa rozumiemy połączenie wyobrażeń na jego temat oraz nastawienia wobec niego, które łączą się ze sobą i stanowią pewną całość. Używam pojęcia „obrazu” nie zaś „stereotypu” lub „przesądów” czy nawet „obrazu wroga”, ponieważ jest ono w porównaniu do pozostałych bardziej obojętne wobec przedmiotu badania.

Celem tej pracy jest określenie, jak podręczniki historii wpłynęły w ciągu ostatnich 40 lat na ukształtowanie obrazu Polaków wśród uczniów niemieckich oraz jakie w tym czasie nastąpiły zmiany. Aby to ocenić, postawiłem trzy zasadnicze pytania, na które odpowiedź miały stanowić badane podręczniki:

1. Ile miejsca (w najszerszym tego rozumieniu) poświęcono w nich Polsce? Jakie tematy w nich przedstawiono? Z tego można odczytać, czy Polska jest przedmiotem zainteresowania w podręcznikach szkolnych i pod jakimi względami. W ten sposób możemy ocenić jedynie obecność tej tematyki i ilość poświęconego jej miejsca.

2. W drugiej części zbadano podręczniki szkolne pod kątem sposobu, w jaki przedstawiają one inny naród, ponieważ sposób ten częstokroć pozostawia silniejsze ślady niż same fakty. Określono, jaki jest w podręcznikach stosunek do Polski i jakie uczucia wobec tego kraju są w nich zawarte. Chodzi tutaj o analizę ładunku emocjonalnego podręczników szkolnych.

3. Analiza wypowiedzi merytorycznych stanowi trzecią płaszczyznę badań, w której mierzy się merytoryczną treść podręczników pod kątem zawartości faktów.

Podręczniki szkolne nie tylko wpływają na życie społeczne, i pełnią określoną rolę w tworzeniu społecznej świadomości historycznej oraz w kształtowaniu opinii², lecz także podlegają wpływowi uwarunkowań historyczno-politycznych. Należy zatem przy analizie podręczników szkolnych

¹ Przedstawione poniżej wyniki badań przedstawiłem w mojej pracy: *Zum Wandel des Polenbildes in bundesdeutschen Geschichtsschulbüchern. Eine ideologisch Untersuchung ausgewählter Schulbücher zwischen 1949-1991*. Aachen 1994, Verlag Shaker. Niniejszy tekst powstał na podstawie referatu, który przedstawiłem w ramach spotkania szkoleniowego Niemiecko-Polskiego Towarzystwa Brandenburgii dla niemieckich i polskich nauczycieli w listopadzie i grudniu 1996 w Gubinie i Gryfinie.

² Nie jest przedmiotem opracowania, jaką rolę one spełniają.

uwzględnić rozwój sytuacji politycznej. Z tego powodu dokonałem podziału badanego przedziału czasu w latach 1949-1991 na następujące cztery okresy:

1. Okres zimnej wojny od 1949 do około 1960;
2. Lata sześćdziesiąte od „odwilży” do ustanowienia stosunków dyplomatycznych między Bonn i Warszawą;
3. Lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte jako czas trudnej „normalizacji”;
4. Okres od końca lat osiemdziesiątych.

Z powyższego wynika następująca struktura opracowania: dla każdego z wymienionych wyżej okresów najpierw krótko opiszę okoliczności historyczno-polityczne; następnie określę wskazówki Konferencji Ministrów Kultury Krajów Federacji (*Kultusministerkonferenz – KMK*)³ dotyczące sposobu nauczania oraz programy nauczania w Berlinie Zachodnim. Do nich dołączę obraz Polski wynikający z podręczników szkolnych.

Do opracowania wybrałem szeroko rozpowszechnione pozycje⁴ dla klas VII-X (odpowiednik klas VII-VIII szkoły podstawowej i I-II szkoły średniej) szkół różnego typu (odpowiednik szkół typu podstawowej, zawodowej, liceum ogólnokształcącego i technikum) z opisanych wyżej czterech okresów, tzn. początku lat pięćdziesiątych, połowy lat sześćdziesiątych, końca lat siedemdziesiątych i około roku 1990⁵.

Okres pierwszy: od roku 1949 do około 1960

Oficjalnym celem polityki Republiki Federalnej Niemiec wobec Polski było odzyskanie niemieckich terytoriów na wschodzie. Oznaczało to oczywiście nieuznanie granicy na Odrze i Nysie. Nie było w tym okresie kontaktów pomiędzy dwoma państwami. W tym czasie KMK w 1954 r. określiła swoje zalecenia co do sposobu przedstawienia niemieckich terytoriów wschodnich, których przedmiotem było przekazanie pewnej wiedzy. Następnie w 1956 r. powstały zalecenia na temat wiedzy o niemieckich terytoriach wschodnich, które miały za zadanie rozwinąć w uczniach „wewnętrzny (!) stosunek do obszarów, z których wypędzono ich rodaków, jako ojczyzny części ich narodu”. Programy nauczania w Berlinie Zachodnim na początku lat pięćdziesiątych ujmowały dzieje Polski tylko w trzech tematach: „kolonizacja terenów wschodnich”, „rozbiory Polski” oraz „skutki drugiej wojny światowej dla Niemiec”. W podręcznikach tego okresu przedstawiano historię Polski w sposób podporządkowany celowi przekazania uczniom wyobrażenia „niemieckiego wschodu” po drugiej stronie Odry i Nysy. Można podsumować, że w centrum zainteresowania problemami związanymi z Polską były „nabycie i utrata niemieckich terytoriów wschodnich”. Samo omówienie okresu niemieckiej kolonizacji terytoriów wschodnich zajęło ponad 40% miejsca poświęconego Polsce; tworzyło to podstawy dla wyobrażenia „niemieckiego wschodu” (po całkowitej stracie niemieckich terytoriów wschodnich istniała potrzeba uzasadnienia wobec „później urodzonych” uczniów niemieckiego charakteru tych obszarów). Przedstawienie trzech rozbiorów Polski miało na celu uzasadnienie opanowania polskiego terytorium. Napiętnowano zajęcie niemieckich terytoriów wschodnich przez Polskę po zakończeniu wojny i wypędzenie Niemców. Omawiano wydarzenia przedstawiające Niemców w korzystnym świetle i wykazujące przewagę Niemców nad Polakami. Przemilczano wydarzenia historyczne, których nie można podporządkować temu sposobowi przedstawiania faktów. Dotyczyło to zarówno polskich osiągnięć, jak i tych działań Niemców, które mogłyby rzucić cień na niemieckie poczucie wyższości; w sposób szczególny dotyczyło to okresu faszyzmu. W ten sposób umniejszano

³ Sprawy szkolnictwa leżą w gestii poszczególnych krajów federacji, stąd ich ministrowie kultury spotykają się, aby jednogłośnie postanawiać o decyzjach, które miałyby obowiązywać we wszystkich krajach.

⁴ Z wydawnictw Westermann, Diesterweg i Klett.

⁵ Kiedy w tekście poniżej jest mowa o „podręcznikach szkolnych”, dotyczy to wyłącznie wybranych podręczników będących przedmiotem niniejszego opracowania.

odpowiedzialność Niemców. (Na marginesie można zauważyć, że podręczniki szkolne, w których poświęcano wiele uwagi państwom i władcom pomijały milczeniem Polskę w okresie nieistnienia jej jako państwa). Wyraźnie nacjonalistyczne nastawienie spowodowało przedstawianie historii Polski jakby była jedynie odbiciem historii Niemiec. Polska występowała tylko wówczas, gdy było to potrzebne z punktu widzenia Niemiec; jej historia nie jest wewnętrznie spójna. Polska nie była w żadnym miejscu podmiotem historycznym (taki los dzieliła wraz z wieloma innymi państwami i kulturami). Towarzyszyło temu przedstawianie obrazu Polski jako kraju uboższego, zacofanego gospodarczo, o niskim poziomie kulturalnym oraz wrogiego Niemcom.

Podsumowując pierwszy okres można stwierdzić, że pomiędzy społeczeństwem Republiki Federalnej, polityką, *KMK*, planami nauczania i tekstami podręczników szkolnych występowała wówczas całkowita jednomyślność co do przedstawiania Polski.

Okres drugi: od około 1960 do 1970

Od początku lat sześćdziesiątych rozpoczęły się zmiany w stosunkach pomiędzy mocarstwami światowymi. Przykładami na to były budowa muru berlińskiego w 1961 r. oraz kryzys kubański w 1962 r. Obie strony zaczęły uznawać istniejący układ sił, tzn. respektować swoje strefy wpływów. Dokonywała się zmiana – od konfrontacji do częściowej kooperacji. W tym samym czasie w Republice Federalnej rozpoczęła się szeroka dyskusja nad stosunkiem do Polski, podjęta z zamiarem pojednania. Zdecydowanie zmienił się stosunek do granicy na Odrze i Nysie. Początkowo na płaszczyźnie kontaktów międzypaństwowych istniało jedynie przedstawicielstwo handlowe w Warszawie. Jednak w końcu tego dziesięciolecia doszło do podpisania Układu Warszawskiego w grudniu 1970 r. *KMK* zebrała się jedynie na początku tego dziesięciolecia, aby opracować na nowo zalecenia z 1954 r. W owym czasie nasiliła się powszechna dyskusja, mająca na celu zmianę dotychczasowego stosunku do Polski.

Programy nauczania w Berlinie Zachodnim dotyczące Polski w 1968 r. ograniczono do tematyki niemieckich obszarów wschodnich. Jedynie w ramowym planie dla szkoły zawodowej były pewne wskazówki do podjęcia tematu Polski. Programy dla szkoły podstawowej i liceum pozostawały daleko w tyle wobec sytuacji sytuacji społecznej tamtego okresu.

Wizja niemieckich terytoriów wschodnich zajmowała wiele miejsca w podręcznikach z tamtego okresu; niemiecki charakter obszarów wschodnich był jeszcze silniej podkreślany. Widoczne było dążenie do zrealizowania założeń na temat wiedzy o niemieckich terytoriach wschodnich z 1956 r. i emocjonalnego związania uczniów z tymi obszarami – co pozostawało w znacznej sprzeczności ze zmienionym oficjalnym stanowiskiem wobec Polski. Podręczniki szkolne pozostawały w tyle za „duchem czasu”. Można jednak znaleźć jedną wartość podkreślenia różnicę w stosunku do podręczników z lat pięćdziesiątych – po raz pierwszy, choć raczej skrótowo, wspomniano o Polakach jako ofiarach okupacji w okresie panowania narodowych socjalistów.

Podsumowując można stwierdzić, że w tym okresie nastąpił brak jednomyślności społeczno-politycznej i obraz Polski w publicznych środkach przekazu był odmienny niż przekazywane przez *KMK* programy nauczania i podręczniki szkolne. *KMK* nie wniosła nic do „porozumienia między narodami”, lecz upierała się przy starych żądaniach.

Okres trzeci: lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte

Okres ten można określić jako „okres trudnej normalizacji”. Uznanie Polski w jej obecnych granicach przez Republikę Federalną było trudne. Wszystkie trzy rodzaje władzy państwowej: *Bundestag*, rząd oraz sąd konstytucyjny postanowiły, że zjednoczone Niemcy w żadnym wypadku nie będą związane postanowieniami układów Republiki Federalnej z Polską. Inaczej było

w dziedzinach: gospodarki, turystyki, nauki, kościołów i związków zawodowych, a także środków masowego przekazu. W tym okresie (1972) powstała także Wspólna Komisja Podręcznikowa PRL - RFN.

Stosunki międzypaństwowe często zmieniały się, na co wpływ miały wydarzenia w Polsce (stan wojenny w 1981 r., pierwszy niekomunistyczny premier w 1989 r.) oraz w skali międzynarodowej (wojna w Afganistanie 1979 r., początek *pierestrojki* i *glasności* w Związku Radzieckim w 1987 r.). Dopiero w związku z przewidywanym przyłączeniem NRD do RFN doszło pod naciskiem czterech mocarstw w 1990 r. do zawarcia traktatu, w którym strona niemiecka bez zastrzeżeń uznała granicę na Odrze i Nysie. Zachowanie KMK nie było jednoznaczne; próbowano pogodzić rozpoczynającą się normalizację w stosunkach międzypaństwowych z utrzymywaniem starych żądań; na przykład w 1973 r. pozostawiono w podręcznikach zalecenia na temat wiedzy o niemieckich terytoriach wschodnich z 1956 r. w ograniczonej postaci; w 1978 r. wydano zalecenie, aby problem niemiecki traktować jako kompromis pomiędzy „Niemcami w granicach z 1937 r.” a Układem Warszawskim. Do tego doszły w 1981 r. nowe sposoby określania granic, które precyzowały, jak należy zaznaczać na mapach „prawne istnienie Rzeszy Niemieckiej”.

W programach nauczania obowiązujących w Berlinie Zachodnim Polska uzyskiwała istotne miejsce dopiero w latach 1987/1988. Dotyczyło to zwłaszcza okresu II wojny światowej; po raz pierwszy zrezygnowano z przedstawiania tylko niemieckiego punktu widzenia na rzecz polskiego. (podobnie jak problem powstania państwa polskiego).

Pod koniec lat siedemdziesiątych w podręcznikach szkolnych nastąpiły istotne zmiany. Przedstawiano stosunki polsko-niemieckie w duchu porozumienia i pojednania. Polacy nie byli już tylko wrogami, lecz sąsiadami, nie agresorami, lecz podmiotem niemieckiej polityki. Mniej miejsca poświęcano kolonizacji niemieckiej na wschodzie, rzadziej stosowano określenie „niemiecki Wschód”. W podręcznikach wydawanych wcześniej dominowało poczucie wyższości Niemców nad Polakami, później Polacy widziani byli już raczej jako ofiary, zwłaszcza w czasie II wojny światowej. Trudno było wyważyć umiarkowane stanowisko wobec Polski.

Obok wymienionych istotnych zmian w ukazywaniu historii Polski można znaleźć stare elementy traktowania Polski jako podmiotu historycznego: jest ona interesująca tylko wtedy, gdy odnosiła sukcesy. Historia Polski to przede wszystkim historia stosunków niemiecko-polskich. Z wyjątkiem okresu II wojny światowej można stwierdzić braki w przedstawianiu zagadnień trudnych (tzn. kolonizacji niemieckiej na wschodzie, rozbiorów, polityki pruskiej w XIX w., okresu powojennego); brak opisu wydarzeń lub ich złagodzenie, które odciążało stronę niemiecką.

Nowe nastawienie do Polski nie oznaczało zasadniczego przewartościowania i nie oczyszczało podręczników szkolnych z tendencyjnego ujmowania stosunków niemiecko-polskich. Raczej wymieniono jeden obraz historii Polski na inny, przedstawiający ją w nieco korzystniejszym świetle i pozbawiony roszczeń dotyczących „niemieckich terytoriów na Wschodzie”. Powstaje pytanie, czy jest to właściwy sposób na przybliżenie niemieckim uczniom narodu sąsiadującego.

Okres czwarty: od końca lat osiemdziesiątych

Okres od końca lat osiemdziesiątych został zbadany jedynie marginesowo. Układy międzypaństwowe z lat 1990 i 1991 pomiędzy Niemcami a Polską stworzyły nowe podstawy rozwoju stosunków między tymi państwami, a ponadto skłoniły KMK do rewizji jej postanowień. Jesienią 1990 r. usunięto zasady nazewnictwa wprowadzone w 1981 r. („sposoby określania granic”), a w październiku 1991 r. polecono niestosowanie innych postanowień dotyczących „terytoriów wschodnich”; nie usunięto ich jednak z protokołów. Pozostały one „ze względu na wartość archiwalną”, jednak z zastrzeżeniem, że „uległy przedawnieniu”. Plan nauczania w Berlinie z roku 1992/1993 dotyczący dydaktyki historii wykazuje pewne zmiany w doborze materiału, aby umieścić w nim odpowiednie informacje o rozwoju wydarzeń od końca lat osiemdziesiątych. Można stwierdzić zwiększenie miejsca poświęconego Polsce średniowiecznej

i przesunięcie akcentów. Jednocześnie skreślono pewne pojęcia dotyczące okresu II wojny światowej i lat powojennych, jak np. „getto w Warszawie” i „Oświęcim”.

W podręcznikach szkolnych można stwierdzić jedynie niewielkie zmiany. Przy tym umacniał się niemiecki punkt widzenia. Zaniechano bardzo ostrożnie przedstawienie wysiedlenia Niemców występującego w podręcznikach szkolnych lat siedemdziesiątych i przybliżono uczniom cierpienia osób zmuszonych do przesiedlenia. Jednak o cierpieniach Polaków, wysiedlonych z byłych wschodnich terytoriów Polski, podręczniki nie wspominają.

Wyniki badań

Podręczniki szkolne z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych przedstawiają obraz Polski, który można z pewnością określić jako obraz „wroga” w przeciwieństwie do obrazu Niemców ukazanych jako „stojących wyżej” od Polaków. Przyczynami takiego przedstawienia Polski mogą być: długa tradycja takiego wizerunku, sięgająca XIX w., z jego przesadnym zarysowaniem w okresie narodowego socjalizmu, wspomnienia z przesiedleń (stanowiące niejako dowód na jego słuszność), propaganda zimnowojenna oraz trudności w zrozumieniu tego, co Niemcy rzeczywiście wyrządzili Polakom w czasie II wojny światowej.

Od początku lat siedemdziesiątych obraz ten został zastąpiony innym: Niemcy i Polacy są partnerami, a nawet w pewnych sytuacjach historycznych Niemcy wyrządzającymi krzywdę, a Polacy ofiarami. W zasadzie w miejsce obrazu „złego” jest obraz „dobrego”. Mamy do czynienia z wymianą obrazu, a nie z przekształceniem świadomości.

W całym okresie czterdziestu lat są widoczne istotne cechy kontynuacji. Stale widoczne jest dążenie do przedstawienia trudnych problemów stosunków polsko-niemieckich w taki sposób, aby odciążyć stronę niemiecką. Polska jest rzadko podmiotem historycznym. Przedstawianie historii Polski w sposób fragmentaryczny prowadzi do tego, że trudno jest zrozumieć współzależność wydarzeń z jej historii oraz fakt, że wydarzenia historyczne mają swoje następstwa (jak w historii Polski od 1772 do 1945 r.).

Wnioski

Na koniec pragnę przedstawić pewne wnioski dla autorów podręczników szkolnych w przyszłości:

- Podręczniki szkolne powinny przedstawiać fakty z historii stosunków niemiecko-polskich zgodnie z dzisiejszym stanem wiedzy historycznej.
- Oczywiście współzależność pomiędzy przedstawieniem sytuacji historyczno-politycznej a obowiązującymi tekstami podręczników szkolnych powinna zostać w aktualnych podręcznikach ukazana poprzez ich konfrontację.
- Należy przyjąć zasadę, że porównując państwa, narody albo kultury nie stosuje się kategorii „więcej-mniej” lecz „inaczej” (należy akceptować różnice).
- Autorzy podręczników powinni stawiać sobie pytanie, co w danym temacie jest prawdopodobnie najbardziej istotne dla strony polskiej.
- Należy przeciwstawiać sobie teksty przedstawiające punkt widzenia obu stron (wieloperspektywiczność).
- W ogólności: umacniać korzystny obraz innego narodu.
- Przedstawić współzależność zjawisk historycznych (tzn. pokazać, że wydarzenia historyczne mają skutki dzisiaj, zaś dzisiejsze wydarzenia będą miały skutki w przyszłości).

Michael Roeder

Tłumaczenie: Michał Tomaszewski